

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК 327(477):332.1
JEL Classification: F15; L83; Q19

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ ЯК ФАКТОР АКТИВІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

©2023 ГОЛОВНЯ О. М., ПОТАПОВ В. П.

УДК 327(477):332.1
JEL Classification: F15; L83; Q19

Головня О. М., Потапов В. П.

Інтеграційні процеси у сфері сільського зеленого туризму як фактор активізації розвитку сільських територій

У статті проаналізовано раціональні підходи до необхідності розвитку сільського зеленого туризму, значення якого актуалізується в умовах військової агресії Росії проти України. Автор вважає, що ключовою складовою у розбудові аграрної сфери країни є комплексний розвиток сільських територій, спрямований на стабільне забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці та проживання населення, збереження природного середовища. Відродження та подальший економічний і соціальний розвиток сільських територій України нині на пряму пов'язують з індустрією туризму, зокрема зеленого. Автором досліджено явище гастрономічного туризму та проаналізовано проблеми його розвитку в сучасних умовах в Україні, узагальнено теоретичні, методичні та практичні аспекти розвитку гастротуризму. У статті наведено гастрошаршрути Вінницької області, які охоплюють цікаві історичні місця, пам'ятки архітектури, відомі екскурсійні проекти. Вінниччина багата на кулінарні традиції, які мають стати основою для розвитку гастрошаршрутів в області та створення унікальних туристичних «магнітів» у громадах. Сфера гастротуризму має потенціал зростання, але без створення додаткових «магнітів» для туристів не має шансів на самостійне існування. Визначено, що кластери як інтеграційні структури орієнтовані на створення нової цінності всередині мережі або зниження трансакційних та економічних витрат діяльності. Вони доповнюють один одного у виробничо-збутових ланцюгах або при реалізації проектів інноваційного характеру. Ініціаторами та координаторами створення мережевих організацій можуть бути різні за характером діяльності інституції. При цьому винні кластери в Україні поступово розвиваються, однак на даний момент цей ринок ще не досяг свого повного потенціалу.

Ключові слова: сільський зелений туризм, сільські території, туристичні кластери, інтеграція, гастротуризм, винний туризм.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2023-2-31-40>

Рис.: 1. **Табл.:** 2. **Бібл.:** 17.

Головня Олена Михайлівна – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, готельно-ресторанної справи та туризму, Вінницький національний аграрний університет (вул. Сонячна, 3, Вінниця, 21008, Україна)

E-mail: ellens@meta.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8396-4846>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/1929039/olena-golovnia/>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210414324>

Потапов Віталій Петрович – аспірант кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, готельно-ресторанної справи та туризму, Вінницький національний аграрний університет (вул. Сонячна, 3, Вінниця, 21008, Україна)

E-mail: luckyaugustinus@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5400-2031>

UDC 327(477):332.1
JEL Classification: F15; L83; Q19

Holovnia O. M., Potapov V. P. Integration Processes in the Sphere of Rural Green Tourism as a Factor in Activating the Development of Rural Areas

The article analyzes rational approaches to the need to develop rural green tourism, the importance of which is actualized in the conditions of Russia's military aggression against Ukraine. The author believes that the key component in the development of the country's agrarian sphere is the comprehensive development of rural areas aimed at stable development of agricultural production, improvement of working and living conditions, and preservation of the natural environment of the population. The revival and further economic and social development of rural areas of Ukraine now is directly linked to the tourism industry, particularly green tourism. The author researched the phenomenon of gastronomic tourism and analyzed the problems of its development in the current conditions in Ukraine, generalizing the theoretical, methodical and practical aspects of the development of gastrotourism. The article presents gastronomic routes of the Vinnytsia region, which cover interesting historical places, architectural highlights, and well-known excursion projects. Vinnytsia region is rich in culinary traditions, which should become the basis for the development of gastronomic routes in the region, and the unique tourist «magnets» could be created in the communities. The sphere of gastrotourism has growth potential, but without the creation of additional «magnets» for tourists, it has no chance of independent realization. It

is determined that clusters as integration structures are focused on creating new value within a network or reducing transactional and economic costs. They complement each other in production and sales chains or when implementing innovative projects. The initiators and coordinators of the creation of network organizations can be different institutions in accordance with the nature of the activities. Although wine clusters in Ukraine are developing as well, at the present moment this market has not reached its full potential.

Keywords: rural green tourism, rural areas, tourism clusters, integration, gastrotourism, wine tourism.

Fig.: 1. **Tabl.:** 2. **Bibl.:** 17.

Holovnia Olena M. – Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management of Foreign Economic Activity, Hotel and Restaurant Business and Tourism, Vinnytsia National Agrarian University (3 Soniachna Str., Vinnytsia, 21008, Ukraine)

E-mail: ellens@meta.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8396-4846>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/1929039/olena-golovnia/>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210414324>

Potapov Vitalii P. – Postgraduate Student of the Department of Management of Foreign Economic Activity, Hotel and Restaurant Business and Tourism, Vinnytsia National Agrarian University (3 Soniachna Str., Vinnytsia, 21008, Ukraine)

E-mail: luckyaugustinus@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5400-2031>

Вступ. Економічний розвиток сільських територій все ще залишається гострою проблемою в більшості країн, особливо в периферійних регіонах, які мають справу з високим рівнем безробіття, зниженням доходів фермерських господарств, депопуляцією та еміграцією молодих і кваліфікованих осіб. Загалом такі регіони страждають від обмежених можливостей щодо економічного розвитку поза сільським господарством, що спонукає до стратегічного перегляду соціальної та економічної структури сільських територій. Заходи, спрямовані на диверсифікацію сільської економіки шляхом розвитку нових секторів/продуктів, розробляються урядами, намагаючись змінити тенденцію до зниження якості життя, яка відчувається в сільських територіях всього світу.

Актуальність досліджуваного питання підтверджується тим, що сьогодні, пов'язане з військовою агресією проти України, диктує потребу подолання наявних викликів і спонукає до пошуків нових і покращення існуючих шляхів розвитку сільських територій. Ми вважаємо, що пріоритетним видом туризму для розвитку малого підприємництва і самозайнятості населення на сільських територіях України має стати сільський зелений туризм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики різних аспектів розвитку сільського зеленого туризму відображені в працях українських вчених: Дидіва І. [8], Калько А. [9], Кожухівської Р. [10], Матвійчук Н. [11].

Проте бракує досліджень, пов'язаних з транскордонним співробітництвом саме сільських територій. Тому метою статті є дослідження особливостей діяльності суб'єктів зеленого туризму на сільських територіях та визначення напрямів здійснення туристичної діяльності в умовах нових реалій, пов'язаних із російською військовою агресією.

Вклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи той факт, що в Україні сільське населення складає 31 % наявного населення, а сільськогосподарські угіддя – 70 % земельного фонду країни, сталість розвитку сільських територій значною мірою визначає забезпечення сталого

соціально-економічного розвитку країни в цілому. Ключовою складовою у розбудові аграрної сфери країни є комплексний розвиток сільських територій, спрямований на стабільне забезпечення розвитку сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов праці та проживання населення, збереження природного середовища.

Розвиток сільських територій є багатовимірною системою, яка швидко зазнає структурних перетворень під впливом багатьох факторів. Сільське господарство, своєю чергою, більше не обмежується системою виробництва товарів. Тому сільськогосподарський сектор сьогодні охоплює поствиробничу діяльність, як-от ринки та ланцюги створення вартості в цілісній агропродовольчій системі. Водночас у центрі уваги сільських територій має бути добробут фермерів, підвищення стійкості вразливих спільнот, омолодження природних ресурсів, подолання змін клімату [7].

Відродження та подальший економічний і соціальний розвиток сільських територій України нині напряму пов'язують з індустрією туризму, зокрема зеленого. Практика запровадження сільського зеленого туризму свідчить, що це дозволяє забезпечити економічну та демографічну стабільність у сільських місцевостях, зменшити рівень безробіття та сприяти вирішенню локальних соціально-економічних проблем.

З початку XXI ст. сільський зелений туризм, за визначенням експертів Всесвітньої туристичної організації, є одним із секторів туристичної індустрії, що динамічно зростають. Ідеї охорони навколишнього середовища, що стали надзвичайно популярними серед західної цивілізації, охопили й індустрію туризму. Внаслідок цього серед масових туристів виник попит на види туризму, альтернативні масовому – так звані зелені подорожі.

Такий підхід наполегливо заохочується Європейським Союзом, щоб заповнити прогалину між розвиненими районами та сільськими територіями, Сільський зелений туризм, агротуризм і екотуризм відіграють важливу роль у розвитку та відродженні економічної бази сільських територій, частково заснованих на позитивних

зв'язках між сільським господарством і різними формами туризму.

Після пандемії люди продемонстрували підвищений інтерес до навколишнього середовища та рекреаційного туризму в безпечних і стійких туристичних напрямках, що сприяло дослідженню екотуризму після 2019 року. Сільський зелений туризм, проєкологічна поведінка, екологічне ставлення та зелена сертифікація підтримують залучення до збереження навколишнього середовища.

Екотуризм вважається відповідальною подорожжю до природних місць, яка пом'якшує навколишнє середовище та підтримує сталість сусідніх громад. Це може принести суспільству економічні, соціальні та екологічні вигоди. Екотуризм концептуалізується в чотирьох можливих вимірах, які визначають екотуризм як природоохоронний, стійко керований, природоохоронний та екологічно освічений туризм.

Сталокерований екотуризм також підтримує ціль сталого розвитку, яка наголошує на збереженні біорізноманіття, рівні природності, підтримці достатнього відсотка лісів і відкритості природних парків.

Хоча екотуризм, перш за все, визнається відповідальною подорожжю, на жаль, усі туристи, які відвідують місце екотуризму, не проявляють відповідальної туристичної поведінки. Уявлення туристів про важливість відповідальних подорожей в основному залежить від того, як вони бачать етичні питання, пов'язані з економічними, соціально-культурними та екологічними факторами. Якщо турист надає більше етичного значення навколишньому середовищу, він/вона відчуває відповідальність і підтримку туризму, орієнтованого на природу. Відповідальна поведінка туристів щодо природного місця добре визначається їхнім ставленням до навколишнього середовища. Таким чином, їхнє позитивне чи негативне ставлення може вплинути на результат їх взаємодії з пунктом призначення.

Є низка причин, чому подорожуючі спеціально шукають екологічне житло (рис. 1).

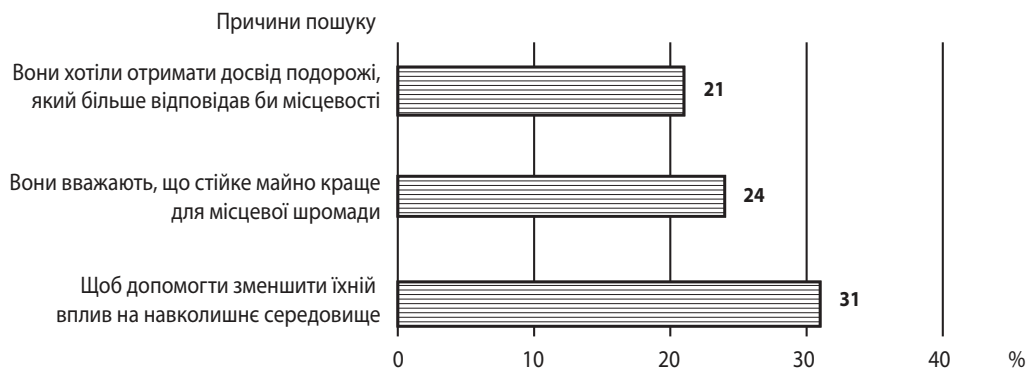

Рис. 1. Причини пошуку екологічного житла серед подорожуючих, %

Джерело: складено авторами за [3]

Жахливі втрати України, спричинені російським воєнним вторгненням, збільшуються. Дії агресора, на жаль, і далі обертаються численними жертвами серед цивільного населення і широкомасштабним руйнуванням будинків, підприємств, інфраструктури й економічними збитками.

Найбільшої шкоди в агросекторі війна, розпочата Росією, завдала Луганській, Херсонській, Донецькій, Харківській та Запорізькій областям.

Сума прямих збитків, завданих російськими окупантами агропромислового комплексу України за час повномасштабної війни, становить 8,7 млрд доларів. За підрахунками експертів проєкту KSE Institute «Росія заплатить», найбільша частка збитків агросектора – через знищення та пошкодження сільгосптехніки, в результаті чого оціночні втрати виробників становлять понад 4,65 млрд дол. Всього в результаті війни пошкоджено або зруйновано 109,6 тис. од. сільгосптехніки.

Друга за розміром категорія збитків цієї сфери пов'язана зі знищенням і крадіжками виробленої продукції. Зафіксовано понад 4 млн тонн знищеної та викраденої готової сільгосппродукції. Сукупна вартість цих збитків оцінюється в 1,87 млрд дол.

Суттєвих втрат зазнала також інфраструктура для зберігання виробленої сільськогосподарської продукції.

Сумарна місткість зруйнованих зерносховищ сягає 8,2 млн тонн виробленої продукції, а пошкоджених зерносховищ – 3,25 млн тонн потужностей для одночасного зберігання. Вартість відновлення зруйнованих потужностей оцінюється в 1,33 млрд доларів [13].

За попередньою оцінкою експертів Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), понад 5 млн га сільськогосподарських угідь заміновано, знищено понад 5 мільйонів курей та 250 тисяч свиней, понад 100 тисяч корів, сотні логістичних споруд та понад 2000 одиниць сільськогосподарської техніки та автомобілів. Прямі втрати активів аграрної галузі України внаслідок війни складають орієнтовно 6 млрд дол. США. Пошкоджено близько 5 % земель сільськогосподарського призначення. Втрати доступних посівних площ – понад 25 %, зрошуваних земель – понад 70 %, ягідників – близько 25 %, садів – 20 % [17].

Сукупні збитки та втрати від війни малих виробників продукції рослинництва та тваринництва в Україні вже перевищують \$3,85 млрд. Про це свідчать результати опитування майже 2 тис. респондентів, яке провела FAO.

В опитуванні взяли участь 1927 малих виробників продукції рослинництва та тваринництва у 23 областях України, включаючи некуповані райони Донецької, Харківської, Херсонської та Запорізької областей. Більшість опитаних – це малі підприємства, що спеціалізуються на

виробництві продукції рослинництва (81 %), далі йдуть підприємства, що займаються як рослинництвом, так і тваринництвом (10 %), а також окремі малі підприємства, що займаються тваринництвом (9 %).

Дослідження показало майже 8 % зменшення загальної кількості дрібних виробників, з яких 1% – це виробники продукції тваринництва, які припинили виробництво невеликих обсягів продукції рослинництва, а інші майже 7 % – виробники продукції рослинництва, які повністю припинили своє виробництво.

Загальна сума збитків і втрат для українських сільськогосподарських підприємств, що обробляють до 250 га, оцінюється в 3,85 млрд у секторах рослинництва і тваринництва. Приблизно 12 % малих підприємств повідомили, що частина їхніх земель потенційно забруднена нерозірваними боєприпасами. Найбільше постраждали прифронтові області, де про це повідомили 32 % респондентів. Також вказується, що майже 90 % малих виробників продукції рослинництва повідомили про зниження доходів, причому понад 70 % з них зафіксували значне або різке зниження (на понад 25 %). Дрібні виробники продукції тваринництва постраждали меншою мірою, проте понад 60 % з них повідомили про зниження доходів, зокрема 46 % – про значне або різке зниження [2].

Всі втрати у сфері сільського господарства негативно впливають на розвиток сільських територій, тому в таких складних умовах потрібно шукати альтернативні шляхи відродження села. Одним із методів такого відродження є розвиток сільського зеленого туризму.

Фахівці з проблем розвитку сільського зеленого туризму констатують, що одним з найпопулярніших видів туризму є гастротуризм, який вже зараз активно розвивається в Європі і має всі перспективи для цього в Україні.

Гастромаршрут – це інноваційний для України туристичний продукт, причому з високим потенціалом сприяння розвитку сільських територій. Системна розбудова гастрономічних маршрутів стимулює розвиток сільських територій та регіонів загалом. В даному контексті важливим є створення гастрономічних маршрутів на основі інноваційної європейської практики застосування географічних зазначень для розвитку сільських територій і туризму та робота ефективних партнерств задля розбудови гастрономічного туризму.

Створення карти маршруту спростить туристу його відпочинок, оскільки підкаже йому, як і чим доїхати до об'єкта, де поселитися, куди піти, де смачно поїсти й випити.

Зокрема, Вінниччина багата на кулінарні традиції, які мають стати основою для розвитку гастромаршрутів в області та створення унікальних туристичних «магнітів» у громадах. Сфера гастротуризму має потенціал зростання, але без створення додаткових «магнітів» для туристів не має шансів на самостійне існування.

Відомими стравами Вінницької області є: тиманівська каша, яка популяризується як нематеріальна культурна спадщина; картопля по-уланівськи, картопля з білого рукава, погребіщенський капуста, вареники з солоним сиром; веренець – кисломолочний продукт; іванівська ков-

баса – підв'ялена ковбаса; манзарі. Одна страва з різними назвами – годзя, салабан, бадзьоня, що готується у великих казанах, може стати туристичною атракцією.

Гастрономічний туризм у Вінниці має великі потенційні можливості, але бракує його реклами та спеціальної підготовки персоналу. Наприклад, вінницьке сало ще не стало туристичним брендом, бракує інтерактивного музею сала. Відсутні гастротурфестивали з місцевою кухнею. Відсутні місця, де можна проводити ярмарки крафтової продукції, хоча є що запропонувати туристам, для прикладу: солодощі, мед, вінницький хрін та соління.

Виробники крафтової продукції поки не завжди бачать ресторани як майданчики збуту своєї продукції. При цьому починають формуватися унікальні туристичні магніти в громадах: пропонується зінківська ковбаса, починають розвиватися королівські жмеринські креветки і равлики. Відомою в Україні є жмеринська ферма «Равликова долина» по вирощуванню їстівного виноградного равлика сімейства HELICIDAE роду *Helix (Aspersa Maxima)* з повним циклом виробництва. «Равликова долина» займає площу 17 соток, на якій в сезон вирощують 5 т равликів різних видів *Helix Aspersa Maxima* та *Muller*.

Все це при правильній промоції та цікавій подачі може стати гастрономічними «магнітами» Вінниччини. В табл. 1 представлені гастромаршрути Вінницької області, які охоплюють цікаві історичні місця, пам'ятки архітектури, відомі екскурсійні проекти.

Гастрономічний туризм – доволі молодий напрям, який активно розвивається, але вже сьогодні туристи віддають перевагу пізнанню традицій і звичаїв іншої країни шляхом дегустації національних страв і напоїв. Отже, враховуючи, що гастрономічна традиція – це процес, що постійно розвивається, завдання для професіоналів полягає в залученні інновацій, оновленні й адаптації своїх пропозицій до потреб нової споживчої культури.

До гастротуризму можна віднести туристські програми, пов'язані з відвідуванням місць виробництва різних вин. Туристів приваблює не тільки місцева кухня та вина, а також численні дегустації та національні свята, пов'язані зі збором винограду. Наприклад, найбільша гордість північних угорців – це знаменитий на весь світ Токай. Гора Токай і її виноградники – один з головних символів Угорщини, що славиться навіть в гімні країни. Регіон включений у список всесвітнього спадку ЮНЕСКО.

Винний туризм може відігравати значну роль у розвитку туризму, сприяючи економічній та соціальній підтримці місцевих регіонів і громад. Українське вино лише починає зміцнювати свої позиції та виходити на світовий ринок. Проте авторитетні винні критики вже відзначають особливий характер деяких вин українського походження.

У 2022 році Україна відновила членство в Міжнародній організації виноградарства та виноробства (International Organisation of Vine and Wine – OIV). Участь України в даній організації однозначно позитивно вплине на розвиток виноградно-виноробної галузі України, підвищить статус держави як виноробної країни, відкриє доступ до міжнародних виноробних баз і сучасних світових технологій та тенденцій у виноградно-виноробній галузі. В реаліях сьогодні всі розуміють, що вітчизняна виноробна продукція

Гастромаршрути Вінницької області

№ з/п	Назва подорожі	Маршрут	Програма подорожі
1	«Смачна Вінниччина. Єврейський колорит»	Вінниця – Шаргород – Жмеринка	<p>Спершу учасники завітають до колишнього єврейського штетлу – Єрусалимки та поспідають в історичному пабі «Кінь у протигазі».</p> <p>У Шаргороді відвідають найстарішу синагогу в Україні, а також дізнаються, як торги і три ярмарки на рік перетворили невеличке українське містечко з давньою історією на великий торговельний центр з розвиненими ремеслами.</p> <p>В колоритній Жмеринці можна буде побачити вокзал-корабель та історичний музей з унікальними роботами мікрмініатюриста Михайла Маслюка.</p> <p>На завершення екскурсійного проєкту всіх чекає єврейське застілля: обід у ресторані «Жмеринбург» з фірмовою фаршированою рибкою за рецептом XIX ст., хумусом, форшмаком та наливкою</p>
2	«Смачна Вінниччина. Молдовський колорит»	Муровані Курилівці – Лядова – Могилів-Подільський	<p>Екскурсія розпочинається із сніданку у Вінниці з вертутою і кавою. Учасники екскурсії побувають у Мурованих Курилівцях, раніше відомих як Чурилівці, де зберігся палац з елементами замку, парк, а біля селища є джерело мінеральної води.</p> <p>У Могилів-Подільському побачать мальовничі краєвиди Дністра та дізнаються, як прикордонне розташування вносить свої родзинки у місцеву кухню, архітектуру та культуру. А в селищі Лядова побачать приголомшливу панораму долини та скельний монастир над Дністром.</p> <p>Також екскурсантів чекає вінницько-молдовська кухня: мамалига з бринзою і головний смаколик подорожі – смажений дністровський карась в сметані з ароматним молдовським вином</p>
3	«Смачна Вінниччина. Польський колорит»	Вінниця – Махнівка – Верхівня – Білопілля – Бердичів	<p>Селище Стрижавка – резиденція вельможного роду Грохольських, у яких збереглися багато осередків польського шарму.</p> <p>Село Махнівка – пам'ятник Тмішу Падурі, автору легендарної україно-польської пісні «Гей, соколи» (пол. Hej, sokoły).</p> <p>Село Верхівня – літературно-меморіальний музей романіста та драматурга Оноре де Бальзака.</p> <p>Село Білопілля – «Музей Хліба» – музей під відкритим небом, присвячений старовинному виду виробництва хліба.</p> <p>На десерт дізнаємось історію кохання Оноре де Бальзака та Евеліни Ганської, відвідавши костел Святої Варвари у Бердичіві</p>

Джерело: складено авторами за [1]

є не конкурентоздатною порівняно з іноземною, а вступ до ОІВ дозволить долучитися до міжнародної спільноти та уніфікувати державні стандарти з міжнародними, та підвищити експорт вина та продукції виноградарства.

Участь в ОІВ надасть можливість національним виробникам відновити та збільшити своє власне виробництво виноробної продукції, забезпечити країну необхідними вітчизняними виноробними продуктами та товарами високої якості, з наступним працевлаштуванням населення, сплатою податків і зборів, наповненням дохідної частини бюджетів усіх рівнів. Тому членство України в ОІВ – це величезний крок до інтеграції вітчизняного виноробства в міжнародний ринок [16].

Сьогодні винний туризм сприймається як щось більше, ніж просто поверхове відвідування виноробень або виноградників, щоб купити або випити вина. Також цінується, що наявність широкого спектра вражень, які можна поєднати з винним туризмом, таких як: дегустація вин,

задоволення від відвідування околиць, екскурсії в регіоні та багато інших додаткових культурних заходів, можливі у виноробних регіонах.

Незважаючи на те, що протягом останніх кількох десятиліть сектор винного туризму переживає стабільну технологічну еволюцію, виноробні підприємства, які займаються винним туризмом, все ще мають тенденцію відставати від розвитку, що спостерігається в інших сферах туризму.

Сучасні винні туристи мають високі очікування щодо самостійних подорожей за допомогою технологій. Таким чином, виноробні підприємства, які бажають ефективно брати участь у туристичній сфері, повинні продовжувати вдосконалюватися та використовувати технології, щоб покращити свою здатність забезпечувати позитивні враження від клієнтів. Однак існує прогалина в нашому розумінні потенціалу технологій і досвіду у винному туризмі, оскільки дослідження в основному зосереджені на використанні

Інтернету для маркетингу продукту або використанні соціальних мереж як інтерфейсу для клієнтів. Це призвело до розриву повної здатності технології підтримувати враження від винного туризму.

Це особливо важливо, враховуючи, що досвід винного туризму складається з безлічі точок дотику, і багато взаємодій знаходяться поза контролем окремої виноробні. Найефективніший спосіб використання цих технологій – це розробка їх у зв'язаному та розумному (більш) виноробному середовищі.

Використання цих технологій означає, що винним компаніям та іншим зацікавленим сторонам у розумному виноробстві необхідно переглянути свої бізнес-моделі. Замість того, щоб бути заснованими виключно на конкурентному контексті, виноробні повинні прийняти підхід більшої співпраці. Шлях вперед вимагатиме співпраці з іншими підприємствами в екосистемі, щоб забезпечити винятковий досвід винного туризму за допомогою розумного використання технологій.

На початку червня в Англії відбувся 20-й найвпливовіший винний конкурс Decanter World Wine Awards. Цього року Україну презентували виноробні Beykush Winery, Chateau Edem, Chateau Chizay, Beykush Winery, Graevo та SHABO.

Всього виноробні надали 37 зразків вин, які здобули цінні нагороди. До того ж вперше в історії цього престижного дегустаційного конкурсу українське вино здобуло платинову медаль. Це вино Limited Edition Muscat Ottonel 2016 виноробні SHABO, яке набрало 97 балів за 100-бальною шкалою. Таку винагороду здобувають менше як 0,6 8% з 18250 представлених на конкурсі вин, кажуть у компанії SHABO.

Загалом українські виноробні здобули такі нагороди: SHABO – 1 платинова медаль, 5 срібних, 17 бронзових; Beykush Winery – 6 срібних нагород, 4 бронзових; Chateau Edem – 2 срібні нагороди; Chateau Chizay – 1 бронзова нагорода; Graevo – 1 бронзова нагорода [5].

Шлях вперед у сфері винного туризму вимагає співпраці з іншими підприємствами в екосистемі, щоб забезпечити винятковий досвід винного туризму за допомогою розумного використання технологій.

Експерти вважають, що виноробство може бути однією із складових «зеленого туризму». Виноградарство може перетворити місцевий ландшафт на поєднання сільського господарства, промисловості та туризму. Ці виноробні регіони називаються «winescapes».

Створення кластерів у сфері сільського зеленого туризму є одним із найважливіших методів інноваційного розвитку туристичної галузі, методом об'єднання традиційних і нових форм організації сільського зеленого туризму та методом раціонального використання природного потенціалу регіону [14].

Кластери як інтеграційні структури орієнтовані на створення нової цінності всередині мережі або зниження трансакційних та економічних витрат діяльності. Вони доповнюють один одного у виробничо-збутових ланцюгах або при реалізації проектів інноваційного характеру. Ініціаторами та координаторами створення мережевих організацій можуть бути різні за характером діяльності інституції.

Кластери є потужним інструментом для реструктуризації економік регіонів та країни, потенціал якого може бути реалізований при знаходженні балансу між стандартизацією виробничої діяльності та інноваціями, які порушують усталені виробничі процеси.

Успішне функціонування кластера забезпечується при належній координації діяльності його учасників. Головним завданням координаційного центру є посилення існуючих та проектування нових ланцюгів цінностей через гібридні форми взаємодії, що дозволяють «долати кордони» й елімінувати просторово територіальні чинники.

У країнах ЄС часто це інституції, створені за участі органів регіональної влади. Крім того, стійкість кластерів забезпечується наявністю активних інтегруючих компаній, які беруть на себе участь лідерів кластера, а також забезпечується наявністю досвіду, знань і відповідних навичок внутрішньокластерної взаємодії.

У Європі налічується близько 2950 кластерів, тобто визначених як регіональних концентрацій учасників відповідних галузей. Економічні активності, які стосуються європейських кластерів, покривають до 39 % робочих місць і до 55 % фондів заробітних плат ЄС. На відміну від взаємовідносин виробничої кооперації в традиційних індустріях, які практикувались задовго до появи кластерів, кластери є значно більш інноваційними – 87 % всіх патентів ЄС виробляється компаніями, що є учасниками кластерів. До того ж значним є внесок кластерів у зовнішньоекономічній діяльності – 50 % експортних індустрій також відноситься до кластерів.

Найчастіше кластерна політика пов'язана з інноваціями, дослідженнями, розробками та технологічною підтримкою. У європейських країнах, особливо на регіональному рівні, підтримка кластерів часто пов'язана з регіональними інноваційними стратегіями та/або стратегіями інтелектуальної спеціалізації. Тут кластери – це платформа для кооперації між різними суб'єктами в конкретних територіях для розробки та просування стратегічних напрямів галузевої та/або технологічної спеціалізації, що мають вирішальне значення для економічного розвитку регіональних систем [12].

Позитивний зарубіжний досвід державної інституційно-фінансової підтримки розвитку кластерів може сприяти інтенсивному проведенню соціально-економічних реформ в українському суспільстві.

Про кластери сказано багато, але в Україні мало що з цього реалізовано. Цей підхід сформулював бізнес-гуру Майкл Портер, коли у 1990 році перевернув розуміння економічного розвитку. Він поставив питання: чому всередині країни одні регіони розвиваються набагато потужніше, ніж інші? Відповідь: бо в цих регіонах розвинені кластери – географічна концентрація організацій навколо однієї smart-спеціалізації, які і конкурують, і співпрацюють. Програми з розвитку кластерів мають понад 75 країн світу. Європейський Союз розвиває свою економіку через призму кластерів, їх на його території понад 2 тис.

Napa Valley – винний кластер у Каліфорнії. Це одна з багатьох американських гірських долин. Її протяжність – 40 км на 10 км, вона об'єднує дев'ять містечок з 125 тис жителів. У 1950-х роках власники кількох винарень почали

щотижня зустрічатися на ланці і міркувати, як Napa Valley може стати найкращим винним регіоном світу.

Між тим часом і нашими днями – багато управлінських рішень, які дали результат: Napa Valley – винна столиця США. Вона об'єднує понад 400 винарень, 105 готелів і 125 ресторанів. У 2014 році край відвідало 3,3 млн туристів, лишивши тут 1,63 млрд дол. Це додатково до 3 млрд дол. від експорту вина за межі регіону.

Пляшка вина з етикеткою Napa Valley коштує в середньому на 10 дол. дорожче, ніж ідентичні вина із сусідніх каліфорнійських долин. Усе це – ефекти розвитку за кластерним принципом, коли «один плюс один значно більше, ніж два».

Ще один приклад кластерів – Food Valley в Нідерландах. У невеличкому регіоні Гелдерланд з радіусом 30 миль навколо міста Вагенінген існує своя «долина», де співпрацюють агробізнес, освіта та інноваційні технології – понад 15 тис. гравців.

Ядром кластера став університет Вагенінген, який є одним з найкращих вищих аграрних навчальних закладів у світі. Навколо нього об'єдналися наукові лабораторії, 60 корпорацій, виробники техніки, добрив, засобів захисту рослин, розробники технологій виробництва і безпеки продуктів, переробки стічних вод, виробництва біопалива, енергозбереження, ІТ і нанотехнологій.

Завдяки цьому кластеру країна, територія якої у 15 разів менша від України, має статус «міста» Європи і стала другим у світі експортером аграрної продукції [12].

Винні кластери в Україні поступово розвиваються, однак на даний момент цей ринок ще не досяг свого повного потенціалу. У країні діють близько 100 виробників вина, але більшість з них працюють в ручному режимі та мають малу продуктивність. За останні роки було створено декілька успішних винних кластерів, які постійно збільшують свої продажі. У країні також активно розвивається винний туризм, що сприяє збільшенню популярності винних кластерів.

Тому, хоча на сьогодні винні кластери в Україні знаходяться в етапі початкового розвитку, проте мають великий потенціал для подальшого зростання та розвитку. Для того щоб допомогти розвитку винних кластерів, необхідна підтримка від держави та інвесторів, включаючи інвестиції у виробництво вина, підвищення кваліфікації виноробів, розширення мережі дистрибуції вина, та інші заходи.

Винний кластер формується у місті Болградському районі на Одещині. В Районі зосереджено 40 % усіх виноградних насаджень на Одещині та щорічно вирощується понад 38 % винограду від загального валового збору області.

Вирощуванням винограду в районі займаються понад 39 підприємств різних форм власності. Незважаючи на всі труднощі, Болградський район має потужний потенціал для розвитку виноградарства та виноробства: створена промислова база, збережені традиції, кліматичні умови дозволяють отримувати значний та якісний врожай винограду, в наявності значні трудові ресурси, підприємства співпрацюють з науковими інститутами.

Актуальність створення винного кластера в Одеській області є значущою, як з боку розвитку регіону, так і з боку привабливості інвестицій. За офіційною статистикою, за 2021 рік Одеська область виробила близько 63 % виноматеріалів, Миколаївська – 17 %, Закарпатська 9 %. Одеська область є лідером виробництва виноматеріалів в Україні і значно випереджає інші регіони країни за цим показником.

Болградський район займає одне з провідних місць в Україні за обсягами виробництва вина та виноматеріалів, що становить близько 45 % від загального обсягу виробництва в Україні. Порівняно з іншими регіонами України Болградський район є провідним у виробництві червоних сортів винограду, а також має знаний виробничий потенціал у вирощуванні білих сортів.

Для допомоги розвитку винних кластерів необхідна підтримка від держави та інвесторів, включаючи інвестиції у виробництво вина, підвищення кваліфікації виноробів, розширення мережі дистрибуції вина, та інші заходи [15].

В Україні найбільшими винними регіонами безперечно вважають Причорномор'я, Бессарабію, Закарпаття та окуповані нині Приазов'я і Крим. Проте Поділля також історично було виноробним регіоном, і Дні винної культури Vinnytsia Wine Days, які вперше відбулися 25–28 травня 2023 року у Вінниці, були спрямовані саме на те, щоб популяризувати його як винну туристичну дестинацію. Край багатий на крафтові виробництва вина: винороби вирощують тут виноград, намагаються популяризувати бренд українського вина і розвивати винну культуру.

Дні винної культури – це професійний майданчик для обміну досвідом між представниками галузі виноробства, гостинності та туризму. Також цікаві активності знайшли для себе вінничани та туристи, які прагнуть пізнати українські винні регіони та принади Поділля. В рамках програми відбулася виставка українських виробників з круговою дегустацією «Виноробство нескорених», один з найавторитетніших національних дегустаційних конкурсів – Odesa Wine&Spirit Awards, туристична конференція і симпозиум вина, а також презентації, екскурсії, гастротури і кінопоказ.

Участь в обговореннях симпозиуму взяли не лише українські винороби, а й фахівці з Грузії, Молдови та Іспанії. А одну з панелей присвятили темі відродження Поділля як виноробного регіону, що було втрачено упродовж ХХ століття. Її учасниками стали провідні винороби Поділля: Володимир Гігінешвілі («Винний дім Гігінешвілі», Корделівка), Богдан Павлій («Bohdan's winery», Бакота), Оксана Буячок («Father's wine», Гусятин), Володимир Зелениця («Родинна виноробня Зелениці», Кам'янець-Подільський) і Тарас Кубаль (Городківка). Найбільш відомі виноробні Поділля наведено в табл. 2.

Орієнтація лише на аграрну спеціалізацію сільських територій призводить до зниження якості життя сільського населення та унеможливає повноцінну реалізацію особистого потенціалу розвитку мешканців сіл. Така спеціалізація обмежує можливість акумулювання достатньої кількості інвестиційних ресурсів у сільській території, в тому числі з метою реалізації інвестиційних проектів інноваційного спрямування. Концентрація уваги виключно на аграрно-

Таблиця 2

Винні дестинації Поділля

№ з/п	Виноробня	Місцерозташування	Характеристика виноробні
1	Винний дім Гігінешвілі, https://gwinehouse.com/vinorobnya/ (Gigi Winery)	с. Корделівка, Вінницька область	Це найпрогресивніша з крафтових виноробень на Вінниччині, об'єм виробництва якої сягає 30 тисяч літрів на рік. Все почалося з простого хобі та винного підвалу, а починаючи з 2013 рок трансформувалося в оснащенні сучасною технікою виноробню, лабораторію і сховище. Ліцензію на виробництво та збут виноробної продукції тут отримали у 2017 році. Винний дім Гігінешвілі виробляє білі, рожеві і червоні вина сортів: Ркацителі, Цитронний Магарача, Каберне совінйон, Одеський чорний, Сапераві, Мерло та інших
2	Винороби «Bohdan's winery»	с. Гораївка / Бакота, Хмельницька область	Виноробню «Bohdan's winery» заснував львів'янин Богдан Павлій у 2012 році. Її виноградники та виробництво розташовані на схилах мальовничої Бакоти – затопленого на південь від Кам'яця-Подільського. Зараз у винарні можуть переробляти до 40 тонн винограду. У «Bohdan's winery» дотримуються класичного методу виробництва вина за європейською технологією, використовуючи мінімум добавок. У 2020 році підприємець отримав ліцензію на виробництво вина за спрощеною процедурою, і щороку робить близько десяти сортів вин
3	Сімейна виноробня «Father's wine»	смт Гусятин, Тернопільська область	Цю виноробню у 2010 році заснував підприємець Володимир Буячок. У 2018 році він пішов з життя, а справу підхопили діти та дружина. Звідси й назва виноробні на честь батька - Father's Wine. У 2019 році бренд отримав ліцензію малих виноробів та офіційно вийшов на український ринок. Зараз це виноробня з 4-5 гектарами власних виноградників та оригінальними сортами: Геліос, Юпітер, Йоханнітер, Мускат оттонель, Совінйон Блан. Класичні сорти: Шардоне, Каберне Совінйон тощо. Для виробництва вина використовують 80 % урожаю власних плантацій. Частина винограду червоних сортів закуповують у Одеській області. А витримку практикують у дубових бочках і навіть глиняних амфорах. 2020-го року у Father's Wine закупили нове більш потужне обладнання італійського виробництва, і об'єм виробництва там сягає 12 тисяч пляшок на рік. Також заплановане розширення виробничих площ і будівництва дегустаційної зали, щоб проводити екскурсії та дегустації

Джерело: складено авторами за [4]

му секторі економіки формує стереотипне мислення щодо можливості багатофункціонального розвитку сільських територій, звужуючи можливості реалізації різних проєктів у сферах обслуговування, туризму та гостинності.

Кластери, як інтеграційні утворення, можуть стати двигунами розвитку для українських сільських територій, бо цей підхід забезпечує кращу продуктивність. Коли на певній території концентруються гравці навколо однієї продуманої спеціалізації, з'являються нові ефекти.

Наприклад, більш видима і чесна конкуренція, нові робочі місця, розвиток талантів, залучення інвестицій, розвиток освітніх і наукових центрів, прихід кращих поставальників. Як результат – збільшення експорту і зростання конкурентоспроможності, а отже – забезпечення вищого доходу.

Кластери – це довгостроковий розвиток. Цей підхід вимагає перспективи щонайменше на п'ять-сім років. Проте світ ще не знайшов більш дієвого підходу до економічного розвитку території, якщо йдеться про залучення багатства в регіон.

Висновки. У сучасних економічних, фінансових і соціальних умовах створення реальної самодостатньої та саморегульованої системи соціально-економічного розвитку сільських територій проблематично. З метою активізації туристичної діяльності на сільських територіях необхідно активізувати просування їх туристичних можливостей на місцевому, регіональному та національному рівнях; здійснювати діяльність із відновлення та збереження місцевих традицій і звичаїв з метою реалізації конкурентних переваг сільського зеленого туризму; сприяти участі представни-

ків агротуристичного бізнесу в міжнародних, національних і регіональних виставках і ярмарках.

Ефективний розвиток сільських територій можливий за умови створення інтегрованих структур. Особливу увагу необхідно звернути на діяльність туристично-рекреаційних кластерів, оскільки об'єднання у кластерні мережі дозволяє використати інноваційний потенціал кожного регіону, удосконалити якість туристичних послуг.

З метою якісного розвитку об'єктів туристичної інфраструктури департаментам з розвитку туризму, рекреації та культури обласних державних адміністрацій доцільно розпочати практику створення кластерних структур для об'єднання потенціалу розвитку туризму або окремих туристично-рекреаційних сегментів.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Смачна Вінниччина»: з єврейським та молдовським колоритом. Вінничан та гостей міста запрошують в ексклюзивні гастротури. URL: <https://vinnitsa.info/article/smachna-vinnychyna-z-yevreys-kym-ta-moldovs-kym-kolorytom-vinnychanta-hostey-mista-zaproshtuyut-v-eksklyuzyvni-hastrotyry>
2. Agravery.com. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/vtrati-vid-vijni-malih-silgospvirobnikiv-v-ukraini-perevisuut-385-mlrd-oon>
3. Ecotourism and Sustainable Tourism Statistics 2023. URL: <https://travel.radicalstorage.com/ecotourism-statistics>
4. Винний туризм: чотири місця на Поділлі, які варто відвідати гурманам. URL: <https://vitatv.com.ua/kultura/vynnyutyryzm-chotyry-mistsya-na-podilli>
5. Вино з України вперше за історію престижного міжнародного конкурсу здобуло платинову медаль. URL: <https://www.seeds.org.ua/vino-z-ukraini-vpershe-za-istoriyu-prestizhnogo-mizhnarodnogo-konkursu-zdobulo-platinovu-medal/>
6. Геращенко В. Кластери для України. Коли один плюс один – більше, ніж два. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns>
7. Головня О. М., Потапов В. П. Транскордонне співробітництво сільських територій в контексті конвергенційно-інтеграційних процесів. *Проблеми економіки*. 2022. № 2 (52). С. 76–82.
8. Дидів І. Динаміка розвитку сільського туризму та агротуризму на ринку туристичних послуг. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія : Економіка АПК. 2022. № 29. С. 110–115.
9. Калько А. Д., Кушнір Н. Б., Коротун С. І. Економіко-екологічні аспекти розвитку сільського туризму в сучасних умовах. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. Економічні науки. 2022. Вип. 3. С. 38–45.
10. Кожухівська Р. Б., Саковська О. М., Лементовська В. А. Сільський (зелений) туризм як інноваційна форма підприємницької діяльності на Черкащині: маркетинговий аспект. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія : Економічні науки. 2023. № 1. С. 115–122.
11. Матвійчук Н., Кондратюк Д. Сільський туризм як основа сталого розвитку аграрних регіонів. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2015. № 2. С. 40–42.
12. Національна програма кластерного розвитку до 2027. Концепція. Орієнтири розвитку. Рекомендації. URL <https://mautic.appau.org.ua/asset/166:proekt-nacprogrami-klasterного-rozvitkudo-2025-v1pdf>

mautic.appau.org.ua/asset/166:proekt-nacprogrami-klasterного-rozvitkudo-2025-v1pdf

13. Проект зі збору, оцінки й аналізу інформації про матеріальні втрати України від війни з Росією «Росія заплатить» // KSE. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay>

14. Табенська О. І. Особливості розвитку сільського зеленого туризму на Вінниччині. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 23. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/139/134>

15. У Болграді готуються створити винний кластер. URL: <https://agrotimes.ua/ovochi-sad/u-bolgradi-gotuyutsya-stvoryty-vynnyj-klaster>

16. Україна – член International Organisation of Vine and Wine. URL: <https://www.ukrsadvinprom.com/novyny/podii/ukrajina-chlen-international-organisation-of-vine-and-wine>

17. Як відновити аграрну галузь. URL: <https://www.epravda.com.ua>

REFERENCES

Agravery.com. <https://agravery.com/uk/posts/show/vtrati-vid-vijni-malih-silgospvirobnikiv-v-ukraini-perevisuut-385-mlrd-oon>

Dydiv, I. “Dynamika rozvytku silskoho turyzmu ta ahroturyzmu na rynku turystychnykh posluh” [The Dynamics of the Development of Rural Tourism and Agrotourism in the Market of Tourist Services]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnogo ahrarnoho universytetu*. Seriya : *Ekonomika APK*, no. 29 (2022): 110-115.

“Ecotourism and Sustainable Tourism Statistics 2023”. <https://travel.radicalstorage.com/ecotourism-statistics>

Herashchenko, V. “Klasteri dlia Ukrainy. Koly odyin plus odyin - bilshe, nizh dva” [ENGLISH_UA Кластери для України. Коли один плюс один - більше, ніж два]. <https://www.epravda.com.ua/columns>.

Holovnia, O. M., and Potapov, V. P. “Transkordonne spivrobitnytstvo silskykh terytorii v konteksti konverhentsiino-intehratsiinykh protsesiv” [The Cross-Border Cooperation of Rural Areas in the Context of Convergence-Integration Processes]. *Problemy ekonomiky*, no. 2(52) (2022): 76-82.

Kalko, A. D., Kushnir, N. B., and Korotun, S. I. “Ekonomiko-ekolohichni aspekty rozvytku silskoho turyzmu v suchasnykh umovakh” [Economic and Ecological Aspects of the Development of Rural Tourism in Modern Conditions]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu vodnogo hospodarstva ta pryrodokorystuvannia*. *Ekonomichni nauky*, no. 3 (2022): 38-45.

Kozhukhivska, R. B., Sakovska, O. M., and Lementovska, V. A. “Silskyi (zelenyi) turyzm yak innovatsiina forma pidpriemnytskoi diialnosti na Cherkashchyni: marketynhovy aspekt” [Rural (Green) Tourism as an Innovative Form of Business Activity in Cherkasy Region: Marketing Aspect]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. Seriya : *Ekonomichni nauky*, no. 1 (2023): 115-122.

Matviichuk, N., and Kondratiuk, D. “Silskyi turyzm yak osnova staloho rozvytku ahrarnykh rehioniv” [Rural Tourism as the Basis of Sustainable Development of Agricultural Regions]. *Visnyk Kyivskoho instytutu biznesu ta tekhnolohii*, no. 2 (2015): 40-42.

“Natsionalna prohrama klasterного-rozvytku do 2027. Kontseptsiia. Oriientyry rozvytku. Rekomendatsii” [National Program of Cluster Development until 2027. Concept. Landmarks of Development. Recommendations]. <https://mautic.appau.org.ua/asset/166:proekt-nacprogrami-klasterного-rozvitkudo-2025-v1pdf>

“Proiekt zi zboru, otsinky i analizu informatsii pro materialni vtraty Ukrainy vid viiny z Rosiieiu «Rosia zaplatyt»” [“Russia Will

Pay" Project for Collection, Assessment and Analysis of Information on Ukraine's Material Losses from the War with Russia]. KSE. <https://kse.ua/ua/russia-will-pay>

"«Smachna Vinnychchyna»: z yevreiskym ta moldovskym kolorytom. Vinnychan ta hostei mista zaproshuiut v eksklyuzivni hastrotury" ["Delicious Vinnytsia": With a Jewish and Moldovan Flavor. Residents of Vinnytsia and Guests of the City are Invited to Exclusive Food Tours]. <https://vinnitsa.info/article/smachna-vinnychchyna-z-yevreys-kym-ta-moldovs-kym-kolorytom-vinnychchanta-hostey-mista-zaproshuyut-v-eksklyuzivni-hastrotury>

Tabenska, O. I. "Osoblyvosti rozvytku silskoho zelenoho turyzmu na Vinnychchini" [Features of the Development of Rural Green Tourism in Vinnytsia Region]. *Ekonomika ta suspilstvo*. 2021. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/139/134>

"U Bolhradi hotuiutsia stvoryty vynnyi klaster" [Bolgrad Is Preparing to Create a Wine Cluster]. <https://agrotimes.ua/ovochisad/u-bolgradi-gotyuyutsya-stvoryty-vynnyj-klaster>

"Ukraina - chlen International Organisation of Vine and Wine" [Ukraine is a member of the International Organization of Vine and Wine]. <https://www.ukrsadvinprom.com/novyny/podii/ukrajina-chlen-international-organisation-of-vine-and-wine>

"Vynnyi turizm: chotyry mistsia na Podilli, yaki varto vidvidaty hurmanam" [Wine Tourism: Four Places in Podillia That Gourmets Should Visit]. <https://vitatv.com.ua/kultura/vynny-turizm-chotyry-mistsya-na-podilli>

"Vyno z Ukrainy vpershe za istoriiu prestyzhnoho mizhnarodnoho konkursu zdobulo platynovu medal" [Wine from Ukraine Won a Platinum Medal for the First Time in the History of the Prestigious International Competition]. <https://www.seeds.org.ua/vino-z-ukraini-vpershe-za-istoriyu-prestizhnogo-mizhnarodnogo-konkursu-zdobulo-platinovu-medal/>

"Yak vidnovyty ahrarnu haluz" [How to Restore the Agricultural Industry]. <https://www.epravda.com.ua>.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2023 р.